

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Μια ασυνήθιστη παράσταση επιτάφιου θρήνου από την Αντιόχεια Πισιδίας

Νίκος Γκιολές

doi: [10.12681/deltiokms.49](https://doi.org/10.12681/deltiokms.49)

Copyright © 2015, Νίκος Γκιολές

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιολές Ν. (1995). Μια ασυνήθιστη παράσταση επιτάφιου θρήνου από την Αντιόχεια Πισιδίας. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 93–97. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.49>

ΜΙΑ ΑΣΥΝΗΘΙΣΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΠΙΣΙΔΙΑΣ

Σε συνοπτικό αρχαιολογικό οδηγό του αρχαιολογικού χώρου της Ἀντιόχειας στήν Πισιδία τῆς ΝΔ Μικρᾶς Ἀσίας, τόν ὁποῖο συντάξε ὁ τοῦρκος ἀρχαιολόγος καί διευθυντής τοῦ Μουσείου τοῦ Υαλνας δρ. Mehmet Taşlıalan, δημοσιεύεται ἕνα μικρό χρυστάλλινο ἐλλειπτικοῦ σχήματος ἀντικείμενο, πού μᾶλλον χρησίμευε ὡς περιάπτο καθὼς στό πάνω μέρος ἔχει ἀποκοπεῖ τμήμα, ὅπου πιθανόν θά ὑπῆρχε ἡ ὀπῆ ἀνάρτησης.¹ Ἀπεικονίζεται στή μιά πλευρά (εἰκ. 1), σέ ἀβαθῆς ἀνάγλυφο, στό κέντρο, πάνω ἀπό ἕνα εἶδος τράπεζας μέ μορφή σχηματικοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἢ φωτοστεφανωμένη κεφαλή τοῦ Χριστοῦ πάνω σέ πτυχωμένο ὕφασμα, τὸ ὁποῖο κρατοῦν καί μέ τά δύο χέρια ζευγάρι ὄρθων ἀγγέλων. Στή μέση πίσω, εἰκονίζεται ἡ Παναγία θρηνοῦσα ἔχοντας τὸ ἀριστερό χέρι ἀνοιχτό μπροστά στό στήθος καί μέ τὸ δεξιὸ κρατώντας μαντήλι στηρίζει τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ γεγμένο φωτοστεφανωμένο κεφάλι. Δέν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθεῖ ἂν ἡ Παναγία εἶναι ὄρθια ἢ καθημένη. Τὸ ἀντικείμενο δέν ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ οδηγοῦ. Ἡ τάση ὁμως γιά δήλωση τῆς σωματικότητας, τὸ ἐνδιαφέρον γιά τὴν ἀπόδοση ἐντόνων συναισθημάτων καί πάθους στήν ἔκφραση μπορεῖ νὰ τὸ ἀναγάγει στήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ μικροαντικείμενο ὁμως ἐνδιαφέρει κυρίως γιά τὴν ἰδιότυπη σύνθεσή του. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά ἀπεικόνιση σκηπῆς Ἐπιταφίου Θρήνου.² Ἐχει ὁμως πολὺ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν συνηθισμένο στή βυζαντινὴ καί δυτικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση τύπο. Τὰ στοιχεῖα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ

1. Mehmet Taşlıalan, *Pisidian Antioch, «The Journeys of St. Paul to Antioch»*, Κωνσταντινούπολη 1991, ἐξώφυλλο. Τὸ σχῆμα αὐτὸ γιά περιάπτα εἶναι πολὺ συχνὸ σὲ ἀντικείμενα ἀπὸ ἔλεφαντοστό καί στεατίτη. Πρβλ. K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, τόμ. 3: *Ivories and Steatites*, Οὐάσινγκτον D.C. 1972, σσ. 97-98, εἰκ. 3β- I. Kalavrezou - Maxeiler, *Byzantine Icons in Steatite*, Βιέννη 1986, σ. 55 κ.ἑ. καί σποραδικὰ στίς εἰκόνες.

2. Βλ. παρακάτω.

θέμα του Θρήνου είναι η ολόσωμη θρηνούσα Παναγία. Το εικονογραφικό της όμως σχήμα καθώς με το ύψωμένο δεξί χέρι κρατώντας μαντήλι στηρίζει το γεμμένο στα πλάγια κεφάλι προέρχεται από παράσταση Σταυρώσης.³ Από το θέμα του Έπιταφίου Θρήνου δεύτερον κατά κύριο λόγο προέρχεται η όριζόντια στάση της κεφαλής του Χριστού πάνω σε ύφασμα καθώς και η συμβατική απόδοση της επιτύμβιας πλάκας.

Η απόδοση όμως του Χριστού με μόνον την κεφαλή πάνω σε ύφασμα με τη διαφορά ότι η κεφαλή εικονίζεται ορθια είναι ο παραδοσιακός εικονογραφικός τύπος του 'Αγίου Μανδηλίου.⁴ Το κράτημα του ύφασματος με τη μορφή του Χριστού από άγγέλους, άπαντα βέβαια σε δυτικές ή έπηρεασμένες από τη δυτική τέχνη παραστάσεις του 'Αγίου Μανδηλίου στην 'Ανατολή.⁵ Η όριζόντια όμως θέση της κεφαλής του 'Ιησού σε συνδυασμό με την Παναγία αφενός και το ύφασμα (σινδόνι) πηγάζει, όπως είπαμε, από παράσταση Έπιταφίου Θρήνου.⁶ Την άποψη αυτή ενισχύει αφετέρου και το κράτημα του σινδονιού από δύο άγγέλους. Τουτό άπαντα από το 13ο αιώνα σε δυτικές παραστάσεις του θέματος του Θρήνου (Pietà). Πάντα όμως στις περιπτώσεις αυτές ο Χριστός εικονίζεται η ολόσωμος η ήμισωμος.⁷

3. G. Millet, *L'icongraphie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Παρίσι 1916, εικ. 426, 432, 434, 437, 438, 442, 450, 475, 477, 479, 480· G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, 2, εικ. 330, 341, 383, 384, 386, 387, 409.

4. A. Grabar, *La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Πράγα 1931· K. Weitzmann, «The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos», *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Συτάγο-Λονδίνο, έκδ. H. L. Kessler, 1971, άρ. 9· Στέλλα Παταδάκη-Oekland, «Το "Άγιο Μανδηλίο ως το νέο σύμβολο σε ένα άρχαιο εικονογραφικό σχήμα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας*, περ. Δ', 14 (1987-1988), σσ. 283-296.

5. H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1991, σ. 249· A. Grabar, ό.π., εικ. σ. 33· Th. Meyer (έκδ.), *1000 Jahre Christliches Russland. Zur Geschichte der russisch orthodoxen Kirche*, Φρανκφούρτη 1988, άρ. 134, 141· E. Weihe (έκδ.), *1000 Jahre russische Kunst. Zur Erinnerung an die Taufe der Russ in Jahr 988*, Βιμπιάντεν 1988, άρ. 160· St. Kutschinski - J. Poetter (έκδ.), *Russische Ikonen und Kultgerät aus St. Petersburg*, Κολωνία 1991, εικ. 54· G. Schiller, ό.π., εικ. 664.

6. Βλ. σχετικά K. Weitzmann, «The Origin of the Threnos. De artibus opuscula 40», (έκδ. M. Meiss), *Essays in Honor of Erwin Panofsky*, Νέα Ύόρκη 1961, σσ. 476-490· H. Maguire, «The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art», *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), σ. 161 κ.έ.: 'Ο ίδιος, *Art and Eloquence in Byzantium*, Πρίνστον 1994, σσ. 91-108· G. Millet, *Recherches*, σσ. 489-516· Lydie Hadernmann - Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975, σσ. 155-162· Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Ένταφιασμός - Θρήνος», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας*, περ. Δ', 7 (1973-1974), σσ. 139-148· T. Volmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Παρίσι 1977, σ. 102 κ.έ.: H. Belting, *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion*, Βερολίνο 1981, σ. 150 κ.έ.

7. H. Belting, ό.π., σ. 251 κ.έ., εικ. 97, 100 και σ. 106 κ.έ., εικ. 311· H. Papastavrou,

Παράσταση Ἐπιταφίου Θρήνου ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια Πισιδίας

Πρέπει όμως να σημειωθεί ἐδῶ ὅτι ὁ ὄρος σινδῶν χρησιμοποιεῖται καὶ γὰρ τὸ Ἅγιο Μανδύλιο ἤδη ἀπὸ τῆ γύρω στὸ 1301 ἐποχὴ πού γράφτηκε τὸ λεγόμενο κείμενο τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Αὐγάρου⁸ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μετακομιδῆς στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ γνησίου κατὰ τὴν ἱερὰ παράδοση κειμένου τῆς ὁμωνύμου ἐπιστολῆς, ὅπου ἀναφέρεται καὶ δούς τὴν σινδόνα τῷ ταχυδρομῷ ἀπέστειλεν πρὸς τὸν Αὐγαρον. Ἐνῶ ὁ ὄρος μανδύλιον ἀπαντᾷ μὲ ἀσφάλεια νωρίτερα στὸ κείμενο τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Παύλου τοῦ Νέου ἀπὸ τὸ Λάτρο πού γράφτηκε τὸ β' μισό τοῦ 10ου αἰώνα ὥστε τῇ ἀχειροποιήτῳ τοῦ Χριστοῦ εἰκόνι, ἦν σύνθετες μανδύλιον ὀνομάζειν.⁹ ἴσως παλιότερη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὄρου στὸ κείμενο τοῦ κανόνα πού ἐπικαλεῖται στὴν ἐπιστολὴ του ὁ μητροπολίτης Χαλκηδῶνας Λέων στὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα στὴ διάρκεια τῆς γνωστῆς διαμάχης του μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ (1081-1180) γιὰ τὴν παραχώρηση στὸ κράτος τῶν πολύτιμων σκευῶν τῶν ναῶν προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἰκονομικὲς δυσχέρειες τῆς ἐποχῆς.¹⁰ Τὸ κείμενο ἔλεγε εἰς τιμὴν τῆς θεοχαράκτου μορφῆς τοῦ Χριστοῦ τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ Μανδύλιῳ ἐντυπωθείσης.¹¹ Τὸ κείμενο αὐτὸ πιθανὸν ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῆς μετακομιδῆς τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα τῆς Συρίας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 944, ὅταν γράφτηκε καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὸ ἱερὸ λείψανο καὶ θεσπίστηκε ἡ ἐορτὴ γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς 16ης Αὐγούστου.

ἴσως ἡ παράλληλη αὐτὴ χρῆση τῶν ὄρων σινδόνα καὶ μανδύλιο νὰ ἔχουν ἐπιδράσει στὴν ἀπόδοση τοῦ παραδοσιακοῦ μανδηλίου μὲ τὴ μορφή σινδονίου πού εἶναι τὸ κανονικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο γιὰ τίς παραστάσεις τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου καὶ ἀντίστοιχα τὴν ἀπόδοση τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ πού εἶναι τὸ κανονικὸ εἰκονογρα-

«Le voile, Symbole de l'Inkarnation», *Cahiers Archéologique* 41 (1993), σ. 145, εἰκ. 7· G. Schiller, ὁ.π., σ. 192 κ.έ., εἰκ. 751, 753, 757.

8. R.A. Lipsius (ἔκδ.), *Acta apostolorum apocrypha I*, (ἀνατύπωση H. Kraft, Hildesheim), Νέα Ὑόρκη 1972, σ. 282 § 4· Ch. Walter, «The Abgar Cycle at Maticē», *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hellenkemper zum 65. Geburtstag*, Ἄμστερνταμ 1995, σ. 222 κ.έ.

9. H. Delehaye (ἔκδ.), «Vita S. Pauli Junioris in Monte Latro § 37 (Bibliotheca Hagiographica Graeca 1474)» *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σσ. 136-182, κυρίως 150-151· Ch. Walter, ὁ.π., σ. 233. Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σσ. 211-212.

10. V. Grumel, «Léon de Chalcedoine et le canon de la fête du saint Mandilion», *Analecta Bollandiana* 68 (1954) (= *Mélanges Paul Peeters II*), σσ. 135-152· D. Pallas, *Passion und Bestattung Christi*, Μόναχο 1965, σσ. 137-139· Ἀπ. Ἀθ. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἐρις (1081-1095)*, Θεσσαλονίκη 1972· Ν. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα*, Ἀθήνα 1990, σσ. 183-184.

11. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 20 (1900), σ. 415β· Ch. Walter, ὁ.π., σ. 223.

φικό στοιχείο για την παράσταση του Ἁγίου Μανδηλίου σὲ πλάγια ἀντι-
γὰ ὄρθια θέση. Πιθανότερο ὅμως φαίνεται ὅτι στὸ μικροαντικείμενο ὑπάρ-
χει ἔντονη ἐπίδραση τῆς παράστασης τῆς Pietà τῆς δυτικῆς εἰκονογραφίας,
ὅπου ὁ Χριστὸς ἀπεικονίζεται ὀλόσωμος μὲ πλάγια τὴ θέση τῆς κεφαλῆς,
ποὺ ἐδῶ λόγῳ στενότητος χώρου καὶ κυρίως ἀπὸ ἐπίδραση τῆς παραδο-
σιακῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου περιορίστηκε στὴν ἀπεικόνιση
μόνον τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ σὲ πλάγια ὅμως στάση.